

KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT

Közgazdasági Szemle, XLIII. évf., 1996. július–augusztus (699–703. o.)

Szelényi Iván

A kritikai institucionalizmustól a kapitalizmusok összehasonlító elméletéig – a kelet-európai társadalomtudomány teljesítményét értékelve, esélyeit latolgatva

Levél Kovács János Mátyáshoz

Kedves Jani!

Olvastam a Közgazdasági Szemle 1996. áprilisi számában megjelent, a mai magyar közgazdaságtan helyzetével foglalkozó dolgozatodat. Mivel a magyar közgazdaságtannak jómagam inkább csak fogyasztója voltam, s ahhoz saját munkásságommal nem, vagy csak nagyon marginális módon járultam hozzá, szerénytelenségnek érezném, ha e témakörben közgazdasági szaklapban tanulmányt közölnék. Ezért választottam a levélfórmát, hogy kívülállóként – a témának nem vagyok szakembere, a vitákban aktívan nem vettem részt – néhány megjegyzést fűzzek írásodhoz.

Ha jól értem dolgozatod fő mondanói: 1. Az elmúlt két-három évtized hazai közgazdaságtanának eredményei *szerények* – retrospektíve tudjuk, Kelet-Európa a legjobb esetben is csak egy „határeset-gazdaságtan” felvázolásához adott elég anyagot. Az elmúlt évtizedek domináns közgazdasági irányzatának, a reformológiának a hibája az volt, hogy valamiféle „nagy szintézis” lehetőségét sejtette, melyben a létező szocializmusok és létező kapitalizmusok helyébe a két rendszer ideáltípusaiból a jó elemeket egy közös rendszerre szervező új gazdasági szisztéma lép majd. Nos, az elképzelt szintézis egyik „tételéről”, mármint az államszocializmusról kiderült, hogy működésképtelen s reformálhatatlan. A széthullóban lévő gazdaság nem létező esélyeit kutatva, a magyar és kelet-európai gazdaságtan rossz kérdéseket vetett fel, s így rossz, parochiális irányba terelte a közgazdasági kutatást. 2. Nem szabad túlértékelni a közgazdaságtan mai „válságát”. Egyrészt számottevő a produktivitás, de ami ennél fontosabb, ma lehetőség nyílik arra, hogy valami hamis „szintézis” keresése helyett a kelet-európai közgazdaságtannak valószínűségi hozzájárulása legyen ..., ha jól értem ezt te valahol egy új „transzformációelmélet” körül várod.

Mindkét kérdésben hasonló módon gondolkodunk, bár én a hangsúlyokat másként, máshová helyezném el. Így a reformgazdaságtannal kapcsolatos fenntartásaidat osztom, de nálad sokkal többre értékelem az államszocializmus felbomlása előtti hazai közgazdaságtan számos művét és még nálad is vérmesebb reményeket fűzök a „transzformációelmélethez”.

Először is: az elmúlt két-három évtized magyar és kelet-európai közgazdasági és társadalomtudományi irodalmában olyan kutatási módszert vélek felismerni, amit jobb híján „összehasonlító kritikai institucionalizmusnak” neveznék. Ez a kritikai institucionalizmus szerintem radikálisan meghaladta a reformközgazdaságtan „nagy szintézis”-illúzióját. Ma is aktualitást kölcsönöz e megközelítésnek, hogy a másik nagy illúziót, nevezetesen a neoklasszikus közgazdaságtan „*capitalism by design*” illúzióját sem fogadta el. A most születő kelet-európai kapitalizmusokat nem egy absztrakt ideáltípus „megvalósí-

tásától” várja, hanem meglevő intézményrendszerek útfüggő átalakulásaként képzelet el a legpontosabban leírhatóknak.

Másodsor: a posztkommunista transzformáció vizsgálatától azt várom (különösképpen akkor, ha képes lesz építeni a kritikai institucionalizmus hagyományaira, s mer majd a neoklasszikus közgazdaságtan másolásán túllépni), hogy azoknak a mára már halódó vagy elhalálozott „tudományágaknak” a helyébe, melyeket „*comparative economic systems*” vagy „*comparative communism*” néven ismertünk, most új diszciplína lép, amit én „*comparative capitalisms*”-nak neveznék.

Hadd tegyek néhány részletesebb megjegyzést mindkét kérdéskörrel kapcsolatban!

Összehasonlító kritikai institucionalizmus

Kritikád a reform-közgazdaságtannal szemben, nevezetesen, hogy elérhetetlen nagy szintézisre törekedett, jogos. Mint Weber megértő vagy interpretatív módszerén nevelkedett szociológus ezt még kiegészíteném valami mással is: nevezetesen a reform-társadalomtudomány normatív diszciplína volt, nem azzal az elsődleges céllal, hogy megértse az empirikus reálfolyamatokat, hanem hogy kimunkálja a jól működő vagy kívánatos társadalom, illetve gazdaság modelljét.

Érdekes eszméletörténeti adalék, hogy a huszadik század végére e téren visszaállt a közgazdaságtan és szociológia között a századfordulón kialakult viszony. A századforduló Németországában a közgazdaságtan volt az a diszciplína, mely intim kapcsolatot tartott a politikával, s szociológusok és a történészek éppen ezért nem is tartották kellőképpen „tudományosnak”. A közgazdászok többnyire a politika szürke eminenciáiként legfőbb feladatuknak azt tartották, hogy kialakítsák a gazdaságpolitikai célokat, a közgazdaságtan tudományának azt kellett meghatározni, hogy miként kell a gazdaságnak működni. A magát egyre inkább szociológusnak tekintő Max Weber e század legelején ezt a közgazdaságtant azért bírálja, mert nem választja szét – oly módon, ahogy Weber szerint azt minden „tudománynak” tennie kellene – az értékválasztások alapvetően politikai aktusát a tudomány elsődlegesen analitikus feladatától. Weber szembeállítja tehát a társadalomtudományi „objektivitás” követelményét a kora közgazdaságtanában uralkodó értékítéletekkel. Úgy véli, az „igazi” társadalomtudós nem az a dolga, hogy megmondja az embereknek, mit kell tenniük, a legjobb esetben is csak azt tudja megállapítani, hogy milyen alternatív cselekvési lehetőségek nyílnak meg az emberek előtt.

A század nagyobb részében aztán az „objektív tudomány” és az „értékítéleteket alkotó normatív gondolkodás” szerepe megcserélődik. A közgazdászok jelennek meg a tudós mezében, s képviselik a tudományos objektivitást, a szociológia ezzel szemben ideologisztikus diszciplínaként inkább a kívánatos társadalom képének a felvázolására vállalkozik. Az elmúlt két évtizedben viszont mintha újabb szerepcsere történt volna. Ez játszódott le a kelet-európai reform-közgazdaságtan esetében: most ismét a közgazdaságtan vállalja a normatívabb szerepet, s a szociológia vonul vissza az „objektívizmus elefántcsonttoronyába”. Hadd jegyezzem meg itt, hogy érdekes rokonság figyelhető meg a reform-közgazdaságtan és a neoklasszikus közgazdaságtan között. Ez azért paradox, mert a neoklasszikus doktrína mintegy a reformológia antitéziseként jelenik meg, holott a két gondolkodásmód között legalábbis a tekintetben, hogy mi a tudós dolga, alapvető a hasonlóság. A neoklasszikus gazdaságtan is normatív eszmerendszer – a neoklasszikus közgazdász aránylag kevésbé érdeklődik, hogy empirikusan miként is működik egy gazdasági rendszer, inkább abban jeleskedik, hogy analitikus tisztasággal rajzolja fel, miként kellene egy gazdaságnak működni ahhoz, hogy „racionálisnak” lehessen tekinteni. E gon-

dolgozásbeli rokonság magyarázhatja, hogy miért sikerült annyi korábbi reformközgazdásznak oly könnyedén kurzust váltania, s neoklasszikussá átvarázsolnia magát.

Hozzám azonban mind vérmérsékletem, mind a weberi metodológia iránti érdeklődésem miatt közelebb álltak azok a közgazdászok, akik kívül maradtak a „reformalku sűrűjéből”, s elsősorban nem az érdekelte őket, hogy milyen a szocializmus jól működő modellje, illetve hogy miként tehető a szocialista gazdaság működőképessé, hanem azt próbálták megérteni, hogy miként működik a létező szocializmus rendszere. A magyar közgazdaságtudományban ennek a kutatási tradíciónak fontos teljesítményei voltak az elmúlt évtizedekben, gondolhatunk a munkagazdaságtan, a munkaerőpiaccal, a vállalati-menedzseri magatartással, a második gazdasággal foglalkozó kutatások eredményeire. Véleményem szerint a legrangosabban, elméletileg is legigényesebben Kornai képviselte s képviseli ma is ezt a megközelítést. Hadd idézzem Kornait: „...a történelmileg megvalósult, *létező* kelet-európai rendszerek néhány vonását szeretné [ez a könyv] általános formában leírni. Nem foglalkozom hipotetikus szocialista rendszerekkel, vagyis azzal a kérdéssel: milyen lenne a szocialista gazdaság, ha másképpen működne, mint ahogy működik.” (A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 19. o.). Az a kutatási szemlélet, amit Kornai itt megfogalmaz, közel áll ahhoz, amit saját szakmámban a szociológiában mint empirikusan megalapozott „megértő” vagy „interpretatív” társadalomkutatásként ismerünk, s ez éppenséggel az ellenpólusát jelenti a reform-közgazdaságtan főcsapásának, s egyben egészséges ellenszert kínálhat a neoklasszikus közgazdaság ma annyira nagyhatású – mert elegáns, jól *matematizálható* és analitikusan fegyelmezett, de empirikusan többnyire steril, nem sok újat mondó – modelljeivel szemben.

Röviden összefoglalva: volt a magyar közgazdaságtudománynak (és általában a kelet-európai társadalomtudománynak) egy, a reformgondolkodástól különböző, empirikusan építkező, interpretatív, vagyis nem normatív hagyománya. Szerintem érdemes lenne megfontolnotok, hogy ezt a hagyományt ápolni kell, már csak azért is, mert nemcsak a reformológiai szemben jelentett alternatívát, hanem ma is hasznosnak, megtermékenyítőnek ígérkezik a neoklasszikus elmélettel szembeni alternatívaként.

A magyar közgazdaságtudomány e számomra vonzó hagyományára használtam korábban az „összehasonlító kritikai institucionalizmus” kifejezést is. Mit értek ezen?

Az institucionalizmus az amerikai társadalomtudományban különböző irányokban keresett új helyet magának. A közgazdaságtudományon belül a neoinstitutionalisták, Oliver Williamson vagy Douglas North megőrizték Polányi megközelítésmódjának makroszkopikus jellegét, de igyekeztek megszabadulni a „beágyazottság” problematikájától. Ezért nyitottak a neoklasszikus közgazdaságtan és a racionális cselekvés elmélete felé. A szociológiai neoinstitutionalisták, mindenekelőtt Mark Granovetter ezzel szemben ragaszkodnak „beágyazottság” örökségéhez, de vizsgálódásuk inkább mikroszkopikus, a gazdasági rendszerek globális integrációja helyett a „*networkök*”, személyi kapcsolati hálóok elemzését állítják kutatásuk középpontjába.

Kornai A hiány vagy A szocialista rendszer című könyveiben olyan sajátos institucionalizmust vélek felismerni, mely úgy őrzi meg a beágyazottságot, hogy közben nem veszíti el a makroszkopikus nézőpontot sem. A vizsgált gazdasági folyamatok nem csupán személyes kapcsolatrendszerekbe ágyazottak, hanem makropolitikai és társadalmi intézményekbe is. Tehát a költségvetési korlát felpuhulása együtt jár a társadalmi kapcsolatok paternalizmusával; a hiány végső oka a kommunista párt hatalmi monopóliuma. Nevezhetnénk ezt politikai gazdaságtannak is, csak azért nem teszem, mert a kifejezés túl sok értelmű, s túl nagy ideológiai batyutól terhelt.

Az államszocializmus hanyatló korszakában kibontakozó kelet-európai institucionalizmusnak „összehasonlító kritikai” jellege is volt. Ezt a módszert ismét egy, A hiány című könyvből vett idézettel illusztrálnám: „A tőkés gazdaság egyik alapproblémája a teljes

foglalkoztatottság biztosítása. ... A szocialista gazdaság problémája ... éppen ellenkező előjelű. »Alulfoglalkoztatottság« helyett »túlfűtöttség«, a kereslet viszonylag túl alacsony szintje helyett annak túl magas szintje, munkanélküliség helyett munkaerőhiány és így tovább. A hiánynak hasonló központi szerepe van a szocialista gazdaság számos problémájának a megértésében, mint a munkanélküliség vizsgálatának a kapitalizmus tanulmányozásában.” (20–21. o.)

Ebben a megközelítésben az az érdekes vonás, hogy az elemzés összehasonlító, de a kritika immanens. Első lépésben Kornai megállapítja, hogy a túlfűtött kereslet az, ami a szocialista gazdaság ciklikus mozgásait okozza; ezután kimutatja, hogy a tőkés gazdaság ennek éppen a „tükröképe”, ott nem a túlzott kereslet, hanem éppenséggel a kereslethiány a gazdasági ciklus alapja; végül visszatér a szocialista gazdaság elemzéséhez, s kimutatja, hogy a túlkereslet miként jön létre s milyen problémákat okoz e gazdaságban az így krónikusan újratermelődő hiány. Ez azért vonzó eljárás mód, mert a szocializmus ellentmondásainak e feltárásához nem szükséges a piacgazdaság ellentmondásainak az elfedése vagy trivializálása. A szocialista rendszer kritikája nem kívánja meg a piacgazdaság apológiáját, az összehasonlítás mindkét pólusa lehet kritikai. Miért van mégis szükség összehasonlításra? Azért, hogy belássuk, nincs olyan gazdasági vastörvény, amely előírja, hogy egy gazdaságban „túlfűtöttségnek” kell lennie, hiszen láthatjuk a piacgazdaságban nincs túlfűtöttség, sőt ott épp az ellenkezője van, vagyis „alulfoglalkoztatottság”. David Stark – a hazai közgazdasági és szociológiai irodalom jó szemű interpretátora – ezt nevezte egyébként a „tükröző összehasonlítás” módszerének.

Ez az összehasonlító kritikai módszer fontos szerepet játszik abban, hogy ez a kelet-európai neoinstitucionalizmus annak ellenére tud túllépni a Polányi-féle klasszikus institucionalizmuson, hogy megőrzi Polányinak mind a makroszkopikus megközelítését, mind a „beágyazottság” problémáját. Nagyon leegyszerűsítve: Polányi a „formális gazdaságelmélet” kritikáját nyújtva, a piaci integráció kritikájára vállalkozott, de ezt a redisztributív módon integrált gazdaság szempontjából tette meg. Polányi gazdaságrendszer-kritikája így féllábas: a piacgazdaságot bírálja a redisztributív gazdaság szempontjából, ez utóbbinak azonban csak az apológiáját tudja nyújtani. Annak a megközelítésnek, amit „összehasonlító kritikai institucionalizmusnak” írtam le, nincs szüksége idealizált külső modellre, egymással immanens kritikákat szembesít. Távolról sem gyengíti Kornai szocializmuskritikáját, hogy azt a piacgazdaság kritikai politikai gazdaságtanával szembeesíti.

„Kapitalizmusok összehasonlító kutatása”?

Jelenti-e a szocializmus bukása az összehasonlító kritikai institucionalizmus végét is? Azt hiszem, nem. A kommunizmus utáni világ gazdasági rendszer igen differenciált. Jól láthatók a konvergencia bizonyos jelei, de éppoly világos az is, hogy a világ különböző pontjain kialakuló rendszerek lényeges pontokon különböznek is egymástól. Még a mi kis régiókon belül is mennyire változatosak az utak, s mennyire különbözőek a kialakuló rendszerek: a magyar posztkommunizmus markánsan eltér a csehtől, még inkább a szlováktól vagy szerbtől. S most nem is beszélek a kelet-ázsiai és észak-amerikai/nyugat-európai kapitalizmusok különbségéről, vagy arról a tényről, hogy a kínai átmenet kérdését tanulmányozva, legalább annyit tanulunk Tajvan újabb kori gazdaságtörténetéből, mint Kelet-Európának a szocializmusból kapitalizmusba való átmeneti tapasztalataiból. Az ezredforduló világát legjobban a kapitalizmusok sokféleségével lehet majd leírni. A szocializmus bukásával meghaltak bizonyos diszciplínák, nincs többé „összehasonlító kommunizmus”, de annál több szükség van „összehasonlító kapitalizmusra”.

Te is valószínűleg erre gondolsz, amikor azt írod, a mai közgazdaságtudomány legnagyobb lehetősége, hogy hozzájáruljon a „transzformációelméletéhez”. Gondolom te is azért használod a „transzformáció” és nem a „tranzíció” fogalmát, mert (David Starkhoz hasonlóan) nem akarod a „cél” kérdését trivialisálni. Hogy Kelet-Európa útban van a kapitalizmus felé, ez meglehetősen triviális igazság. Az érdekesebb kérdés viszont: miféle kapitalizmust látunk itt kialakulni? Mennyiben különböznek ezek az új kapitalizmusok a máshonnan már ismert kapitalizmusoktól? Mennyiben jár következményekkel, hogy a transzformáció útjára lépés időpontjában egy társadalomnak melyek voltak a gazdasági és politikai intézményei, gazdasági és társadalmi aktorainak habitusai, kapcsolatrendszerei?

Amint korábban jeleztem, számomra a jó társadalomtudományi kérdés az: mi lesz várhatóan az államszocializmus romjaiból építkező tőkés piacgazdaság sajátossága, miféle kapitalizmus lesz az? Ha ezt pontosabban megértenénk, még a gazdaságpolitikusok is reálisabban tudnák azt latolgatni: van-e esély a legrosszabb következmények elkerülésére, ha igen, kinek, mikor, mit kellene tenni, hogy az átalakulás az adott társadalmi, gazdasági, történelmi, geopolitikai feltételek között kevesebb kint okozzon, s ha már működni kezd az új rendszer, a saját lehetőségeihez képest elérje az optimális gazdasági hatékonyságot és társadalmi igazságosságot. Ma a kelet-európai társadalomkutatás akkor tudná a legértékesebbet nyújtani, ha segítene a lehető legnagyobb objektivitással feltárni, melyek a „*ténylegesen* létező posztkommunizmus” mozgástörvényei, azok mennyiben determináltak társadalmi és gazdasági erők által, ezek az erők milyen mozgásteret biztosítanak a társadalom s a gazdaság különböző tényezői számára. A számomra a fő veszély, hogy a tranzitológusok beleesnek a legideologisztikusabb reformológusok intellektuális csapdájába. Ez utóbbiak amikor a „létező szocializmust” a szocializmus általuk kívánatosnak ítélt ideáltípusával hasonlították össze, azt a rossz, megválaszolhatatlan kérdést feszegették, miként lehet a „ténylegesen létező” szisztémából önmaga „ideáltípusát” megalkotni. A tranzitológusok csapdája, hogy az „ténylegesen létező posztkommunizmust” a tőkés piacgazdaság valamiféle „ideáltípusához” mérik, s azt fontolgatják, mikorra milyen módszerekkel lehet a ténylegesen létező rendszert egy ideáltípussá gyúrni.

Úgy képezem tehát, hogy az elmúlt két-három évtizedben a kelet-európai, s azon belül is a magyar közgazdaságtudománynak voltak figyelemreméltó módszertani és szubsztantív eredményei. Valószínűleg ezeket nem annyira a reformgazdaságtan érte el, hanem a kevésbé normatív, empirikusan alapozott gazdaságkutatás, az összehasonlító kritikai institucionalizmus sajátosan kelet-európai műfaja. Még tovább menve, azt is gondolom, hogy ez hasznos hagyomány, s bármilyen nagyra becsülöm is a neoklasszikus közgazdaságtan analitikus fegyelmét, azt veszteségnek gondolnám, ha e sajátos, inkább institucionalista hagyománya a közgazdaságtannak a mi régiókban elsorvadna, s a nagy amerikai egyetemek közgazdasági tanszékeihez hasonlóan egész *tudományágatokat* neoklasszikussá „gleichschaltolná” a divat.

Baráti üdvözléssel,

Szelényi Iván